

## ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Որ Մխիթարեանները մեծ նշանակութիւն էին տալիս թարգմանութեանը, երեւում է թէկուզ միայն այն փաստից, որ նրանք 1889ին տպագրեցին Հայր Գարեգին Զարբհանալեանի «Մատենագրութիւն թարգմանութեանց նախնեաց» հատորը, որը ընդգրկում էր գրերի գիւտից մինչեւ 13-րդ (ԺԳ) դարն արուած թարգմանութիւնները: Նախ ասենք, որ այդ գիրքը իր տեսակի մէջ միակն է մեր գրականութեան մէջ, այսինքն, առ այժմ միայն Մխիթարեաններն են իրենց առաջ այդպիսի խնդիր դրել՝ ստեղծել հայոց կատարած թարգմանութիւնների մատենագիտութիւնը (առանց որի հնարաւոր չէ ստեղծել հայոց թարգմանութեան պատմութիւնը): Ափսոս որ Հայր Զարբհանալեանը չկարողացաւ աւարտել իր մատենագիտութիւնը. բայց շատ կարեւոր գործ էր սկսել: Այսպէս թէ այնպէս, Մխիթարեանները այս ասպարէզում եւս վարում էին մտածուած քաղաքականութիւն, գիտակցելով, որ առանց թարգմանութիւնների հնարաւոր չէ առաջ տանել թարգմանութիւնը եւ մշակոյթը: Եւ պացանկացած ժողովրդի լուսաւորութիւնը եւ մշակութեան մէջ թարգմատահական չէ, որ նրանց տպագիր ժառանգութեան մէջ թարգմանութիւններն այդքան մեծ տեղ են գրաւում: Մխիթարեան պարբերականները եւս՝ «Բազմավէպը», վիեննացիների «Եւրոպան», մեծ դեր են խաղացել նրանց թարգմանական աշխատանքների ծաւալման մէջ, ամբիոն են տրամադրել, համարից համար տպագրել Մխիթարեան հայրերի եւ ուրիշների կատարած թարգմանութիւնները:

Ի՞նչ եւ ինչպէ՞ս են թարգմանել Մխիթարեանները: Ասենք միանգամից, որ իրենց թարգմանական քաղաքականութիւնը մշակելիս նրանք գործել են իբրեւ հոգեւորականներ, այն էլ քրիստոնէական եկեղեցու մի որոշակի ճիւղին ծառայող հոգեւորականներ: Սա իրողութիւն է՝ պայմանաւորուած պատմական

հանգամանքներով, եւ այս իրողութիւնը պարզապէս պէտք է նկատի ունենալ, առանց Մխիթարեանների արածը որեւէ կերպ արժեզրկելու միտումի: Եւ նրանց թարգմանած գործերում մենք չենք կարող փնտռել ժժ դարի եւրոպական գրականութեան այնպիսի երկեր, որոնք հակասում էին նրանց կոչումին եւ պատկերացումներին: Այս հանգամանքը, անկասկած, սահմանափակում էր Մխիթարեանների գործունէութեան ասպարէզը. բայց մենք չենք կարող այսօր նրանցից պահանջել, որ նրանք մտածէին Նալբանդեանի եւ միւսների պէս: Դա կը լինէր հակապատմական մօտեցում (որը նախորդ տասնամեակներում դրսեւորուել է): Թէեւ, պէտք է ասեմ, որ իրենց թարգմանութիւններով Մխիթարեանները արձագանքել են նաեւ ժամանակի ամենայուզող հարցերին, իսկապէս առաջադիմական գաղափարներին (յիշենք Հարրիետ Բիչեր Սթոուի «Քեռի Թոմասի խրճիթը» վէպի, Բայրոնի եւ Հիւգոյի գործերի նրանց թարգմանութիւնները): Բայց սա չէ, որ պէտք է չափանիշ դառնայ նրանց գործունէութեան գնահատման համար: Մենք պէտք է պարզենք, թէ ինչ են նրանք արել իրենց կրօնական պատկերացումների եւ հնարաւորութիւնների սահմաններում ազգային մշակոյթի եւ առաջին հերթին գրականութեան եւ բանասիրութեան զարգացման համար: Պատմական մօտեցման առաջին պահանջն այս է:

Ընդհանուր առմամբ, այս դիրքերից պէտք է քննել նաեւ գրաբարի խնդիրը նրանց թարգմանութիւններում: Այո, Մխիթարեանները պահպանողականներ էին, սա էլ է պատմութեամբ պայմանաւորուած իրողութիւն, եւ սա էլ, դժբախտաբար, երբեմն բաւական զգալիօրէն սահմանափակել է Մխիթարեանների հնարաւորութիւնները հայկական մշակութային կեանքի վրայ ազդելու հնարաւորութիւնները: Դեռ 1860-ականներին, Աբովեանի վէպի տպագրութիւնից, «Հիւսիսափայլի» եւ «Մեղուի» գործունէութիւնից յետոյ, Մխիթարեանները յամառօրէն շարունակում էին հաւատալ գրաբարի վերադարձին եւ տպագրում էին գրաբար գրքեր ու գրաբարով կատարում թարգմանութիւններ: Այս բոլորով հանդերձ, մենք պէտք է ընդունենք, որ Մխիթարեանները իրենց գրական բանասիրական գործունէութեամբ եւ, մասնաւորապէս, թարգմանութիւններով, զգալիօրէն առաջ մղեցին մեր գիրն ու գրականութիւնը, մեր գրական մշակոյթը:

Եւ ուրեմն, ի՞նչ են թարգմանել Մխիթարեանները: Նախ ասենք, որ նրանց թարգմանութիւնները բաւական լայն բնագաւառ են ընդգրկում՝ կրօնագիտական երկեր, եկեղեցու հայրերի գրուածքներ, գեղարուեստական գրականութիւն, իմաստասիրութիւն եւ բարոյախօսութիւն, պատմութիւն եւ մարդկայնական (հումանիտար) մտածողութեան այլ բնագաւառներ (թէեւ նրանց խորթ չի եղել նաեւ բնական գիտութիւնների ասպարէզը, մանաւանդ աշխարհագրութիւնը): Նրանց թարգմանական նախասիրութիւնները, անկասկած, պայմանաւորուած էին նրանց դասական գեղագիտութեամբ (որն արդէն բաւականաչափ ուսումնասիրուած է մեր գրականագիտութեան մէջ): Սա նշանակում է, որ Սուրբ Ղազարի հայրերի հայեացքը ուղղուած էր առաջին հերթին նախնեաց աշխարհին: Նրանք թարգմանում են հին յունական եւ հռոմէական գրականութեան նշանաւոր գործերը: Օրինակ, դեռ 1814 թ. Վենետիկում տպագրւում է մի հատուած «Իլիականից» Արսէն Բագրատունու թարգմանութեամբ: Նոյն թուականին Արսէն Բագրատունին լատիներէնից թարգմանում է Վիրգիլիոսի եւ Կատուլլոսի գործերը: Պարզ է, որ Բագրատունու թարգմանչական հետաքրքրութիւնները սերտորէն կապուած էին իր սեփական գրական ստեղծագործութեան հետ, «Հայկ դիւցազն»ը չէր գրուի առանց նախնեաց գրականութեան հետ Բագրատունու ծանօթութեամբ: Նախնեաց գրականութիւնը միշտ մնաց Մխիթարեանների ուշադրութեան կենտրոնում, Բագրատունին ամբողջացրեց «Իլիականի» իր թարգմանութիւնը (1864), 1845-ին հրատարակուեց Վիրգիլիոսի «Ենէականը» էդուարդ Հիւրմիւզեանի թարգմանութեամբ: 1847-ին Արսէն Բագրատունու թարգմանութեամբ լոյս է տեսնում Վիրգիլիոսի «Մչակականքը», 1848-ին՝ «Ուլիսականը»: Եղիա Թովմաճանի թարգմանութեամբ: Մխիթարեանների արածի արժէքը ճիշտ գնահատելու համար ասեմ, որ մինչեւ այսօր մենք չունենք Վիրգիլիոսի գործերի արեւելեան աշխարհաբար թարգմանութիւնները: Նախնեաց գրականութեան երկերի թարգմանութիւններից յիշատակենք նաեւ Պլուտարքոսի «Զուգակշիռքը» (համեմատական կենսագրութիւններ) վեց հատորով (հրատարակուել է 1832-1834 թթ.): Թարգմանիչն է Մխիթարեան հայրերից Եղիա Թովմաճանը: Ասեմ, որ այս դասական երկի նորօրեայ աշխարհաբար թարգմանութեանը հայ ընթերցողն սպասեց տասնամեակ-

ներ, եւ լիակատար թարգմանութիւնը մինչեւ այսօր չունենք. ահա թէ որտեղ ես ափսոսում, որ Մխիթարեանները շատ են տարուել գրաբարով: Յիշենք նաեւ Կիկերոնի, Սենեկայի եւ այլոց գործերի թարգմանութիւնները:

Նախնեաց գրականութեան երկերի թարգմանութիւնների առիթով թռուցիկ կանգ առնենք թարգմանութեան համար շատ կարեւոր մի խնդրի վրայ: Ինչպէ՞ս վերարտադրել Հոմերոսի հռչակաւոր վեցաչափը (հեկզամետր): Նման խնդիրներ շատ էին կանգնում Մխիթարեանների առաջ, եւ նրանք չեն շրջանցել դրանք, աշխատելով միշտ գտնել ճիշտ լուծումներ: Բերեմ մի փոքրիկ հատուած «Իլիականի» թարգմանութեան համար Հայր Բագրատունու գրած առաջաբանից. «Քերթուածքն երկոքին թարգմանեցան յառաջ քան զմեզ եւ ի լոյս ելին նոյնավանկ եւ նմանալանգ տաղաչափութեամբ, դարուցն վերջնոց: Սակայն առ ի մերկանալ զմիտս մեր եւ զյոգունց բանասիրաց ազգայնոց, յանձն առաք զիջանել ի հայցուածս նոցին եւ նորոգ յեղեալ ի հայ գիլիականն մերով այժմ ծանօթ դիւցազնական չափով նախնեացս, որպէս եւ խնդրէինն եւ նովին հելլենացի հին պարզութեամբ եւ բնական ճշգրտութեամբ բնագրին ըստ կարի լեզուիս եւ չափոցս»: Զափազանց հետաքրքրական դատողութիւն, որն ուղղակիօրէն առնչւում է գեղարուեստական թարգմանութեան կարեւորագոյն խնդիրներին: Նախ, ուշադրութիւն դարձնենք բնագրին հարազատ լինելու ընդգծուած հոգսին: Միաժամանակ, շատ հետաքրքրական է չափի խնդրին տուած լուծումը՝ «նախնիների դիւցազնական չափով»: Անկախ այն բանից, թէ այսօրուայ թարգմանիչները ինչպէս կամ ինչքանով են կիրառում այդ չափը, սա այն է, ինչ անուանւում է հարցի ստեղծագործական լուծում:

Մխիթարեանների թարգմանութիւններում զգալի տեղ են գրաւում դասական հեղինակների երկերի թարգմանութիւնները: Նրանց ուշադրութիւնը, բնականաբար, գրաւել է Պիեռ Կոռնելի «Պոլիկտոս» ողբերգութիւնը, որի բովանդակութիւնը կապուած է հայոց պատմութեան հետ. այդ գործը թարգմանել է Գէորգ Հիւրմիւզեանը (1858): Թարգմանուել են նաեւ Ռասին, Լամարթին եւ ուրիշներ:

Վերջապէս, Մխիթարեանների ուշադրութիւնից չեն վրիպել նաեւ իրենց ժամանակակից եւրոպական բանաստեղծները՝ եւ







1867 թ. Մատենաշարը հայերէն տալիս էր օտար հեղինակների այն գործերը, որոնք, Մխիթարեանների կարծիքով, կարող էին կրթական եւ դաստիարակիչ նշանակութիւն ունենալ հայ երեխաների համար: Մատենաշարի առաջին գործը Պրոսպեր Մերիմէի վիպակն էր՝ «Ծննդեան խթումը»: Մատենաշարերում ընդգրկուած գործերից շատերը այսօր մեզ կարող են անընդունելի լինել, բայց բուն մանկական մատենաշարերի գաղափարը ինքնին շատ հետաքրքրական է:

Մանկական գրականութեան երկերի թարգմանութիւնների առընչութեամբ ասենք նաեւ, որ Մխիթարեանները բաւական առողջ հայեացքներ են քարոզում իրենց ընթերցողներին: 1861 թ. «Բազմավէպը» տպագրում է իտալացի Կեսար Գանտուի «Առակախօս Սերովբէն» բարոյախօսական վիպակը: Թարգմանիչը՝ Նորայր Բիւզանդացին, ահա թէ ինչ է գրում թարգմանութեան վերջաբանում. «Իմ հայրենեաց սէրը ուրիշ ազգաց վրայ սէրս չպակսեցներ: Հայրենիքս իմաստուն է, գեղեցիկ է, հարուստ է, չեմ սնափառիր, ուրիշներու հայրենիքը վար չեմ զարներ: Բնաւ իմ ազգիս շահը չեմ փնտրեր առանց արդարութեան եւ բարեգործութեան, որոնք զմեզ ամենքիս իրարու հետ կը կապեն»: Հայրենասիրութեան մի հրաշալի որակ, որը, ինչպէս տեսնում ենք մեր դարի երբեմն այնքան մռայլ պատմութիւնից, դեռ շատ հեռու է համընդհանուր դառնալուց:

Բայց վերադառնանք Մխիթարեանների թարգմանական սկզբունքներին: Նրանց մշակոյթի արտայայտութիւնն է նաեւ բազմալեզուեան հրատարակութիւնների առկայութիւնը Մխիթարեանների տպագրած գործերի մէջ: Նրանք ոչ միայն հայ գրականութեան իրենց համար կարեւոր գործերն են տպագրում տարբեր լեզուներով. օրինակ, Ներսէս Շնորհալու յայտնի գործը՝ «Հաւատով խոստովանիմ», դեռ 1810 թ., տպագրում են վեց լեզուներով՝ հայերէն, թուրքերէն, յունարէն, լատիներէն, իտալերէն, ֆրանսերէն: 1812-ին տպագրում են արդէն տաս լեզուով, 1815-ին՝ տասնչորս լեզուով, 1862-ին՝ երեսունվեց լեզուով եւ այլն: Երկու լեզուով են տպագրում նաեւ հնում հայերէն թարգմանուած շատ երկեր՝ բնագրի լեզուով եւ հայերէն: Իրենց թարգմանածներն են տպագրում բնագրի լեզուով եւ թարգմանութեամբ: Օրինակ, Գէորգ Հիւրմիւզեանի արդէն յիշուած՝ «Պոլիկտոսի» թարգմանութիւնը տպագրուել է ֆրանսերէն բնագրով

եւ գրաբար թարգմանութեամբ: 1860 թ. Ղեւոնդ Ալիշանի գրաբար թարգմանութեամբ, անգլերէն բնագրի հետ միասին, տպագրուում է լորդ Բայրոնի յայտնի երկի՝ «Չայլդ Հարոլդի ուխտագնացութեան» չորրորդ երգը: Մխիթարեանները դրանով հնարաւորութիւն են ստեղծում ընթերցողի համար համեմատել թարգմանութիւնը եւ բնագիրը եւ գալ սեփական եզրակացութեան թարգմանութեան հարազատութեան չափի մասին:

Եւս մի դիտողութիւն Մխիթարեանների թարգմանութեան մասին. նրանք թարգմանել են գերազանցապէս բնագրից, համեմատաբար քիչ կարելի է ցոյց տալ երկեր, որոնք թարգմանուել են երկրորդ լեզուից: Սա եւս պատկանում է Մխիթարեանների գործունէութեան այն կողմերին, որոնք այսօր պէտք է օրինակելի լինեն մեզ համար:

Մխիթարեանների թարգմանութիւնները ունէին նաեւ զուտ գրականագիտական արժէք: Ահա մի հետաքրքրական օրինակ: 1858 թ. Եփրեմ Սէթեանը բնագրից թարգմանում է Աւգոստինոս Երանելու աշխատութիւնները «Առանձնախօսութիւնք եւ առձեռնականք» վերնագրով: Ահա այդ գործի առընչութեամբ թարգմանիչը շատ հետաքրքրական դիտողութիւն է անում. նկատի առնելով իր թարգմանած երկի առանձնայատկութիւնները, գրում է. «նորին սիրաբուն սրտի է սեպհական՝ ոճ կրկնութեան անդադար՝ նմանաւոր կարծեցեալ բառից եւ բանից, որպէս ի Նարեկն, նոյնպէս եւ ի պիտառութիւնս Աւգոստինոսի»:

Օգտուելով Սուրէն Շտիկեանի օգտաշատ «Հայ նոր գրականութեան ժամանակագրութիւնից» (1983, էջ 230), մի փոքրիկ մէջբերում կատարեմ Սէթեանի թարգմանութիւնից. «Զի՞ եւս տէր: Դու իսկութեամբ բարի, եւ ես չար. դու բարեգութ, եւ ես ամբարիշտ. դու սուրբ, եւ ես տառապեալ, դու արդար, եւ ես ամբարիշտ. դու կենդանութիւն եւ ես մեռելութիւն. դու լոյս եւ ես կոյր. դու կենդանութիւն եւ ես մեռելութիւն. դու դեղ դարմանոյ եւ ես ախտացեալ. դու խնդութիւնն եւ ես տրտմութիւն»: Դժուար չէ այս փոքրիկ հատուածի օրինակով համոզուել, որ թարգմանիչը միանգամայն իրաւացի է իր ասածի մէջ: Խնդիրը այն չէ, որ ազդեցութիւն փնտռենք: Աւելի էականն այն է, որ գիտականօրէն ճշգրիտ լուսաբանուի Նարեկացու պոեմի միջավայրը. այն ստեղծում էր ոչ անօդ տարածութեան մէջ, այլ միջնադարեան մտածողութեան եւ մշակոյթի, այդ մշակոյթի որոշակի ուղղութեան միջոցառում, եւ առանց



այդ միջավայրն ու մթնոլորտը պարզելու, մենք ճիշտ չենք հասկանալ հանճարեղ բանաստեղծին:

Իմ հաղորդման մէջ ես փորձեցի տալ Մխիթարեան միաբանութեան թարգմանական գործունէութեան հիմնական սկզբունքները, այնպէս, ինչպէս դրանք արտայայտուել են հիմնականում ժԺ դարի նրանց թարգմանութիւններում: Սրանով Մխիթարեանների թարգմանութեան խնդիրը չի սպառուում. դա բանասիրական լուրջ ուսումնասիրութեան նիւթ է, որով, ես կարծում եմ, դեռ կը զբաղուեն (ինչպէս նաեւ կը զբաղուեն առհասարակ հայ թարգմանութեան պատմութեան խնդրով, առանց որի մեր գրի ու մշակոյթի պատմութիւնը ամբողջական չի լինի):

ԱԶԱՏ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ